

К. І. КОЗАК

**ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫ ВОБРАЗ
ГЕРМАНСКОЙ АКУПАЦЫІ БЕЛАРУСІ
Ў ЧАСЫ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ:
РОЗНАГАЛОССЕ І ДЫСКУСІІ**

Германская акупацыя тэрыторыі Беларусі жорстка адбілася на сучасным стане грамадскага жыцця. Пытанні страт з боку насельніцтва, наяўнасць месц прымусовага ўтрымання і іх тыпалогія, паўсядзённасць праз барацьбу за выжыванне жанчын і дзяцей для гісторыкаў розных школ не набылі агульнага кантэксту. Пры наяўнасці беларускіх гісторыка-дакументальных выданняў, тым не менш, замежныя аўтары робяць спробу напісання гісторыі германскага акупацыйнага рэжыму на тэрыторыі Беларусі без іх уліку.

German occupation of Belarus during the World War II still reflects in the current state of societies. Discussions on real loss among civil people, variability of places for detention, usual life and surviving of women and children are still essentially different among historians of different schools. For instance, German scholars ignore hard historical researches and original documents published in Belarus.

Ключавыя словы: Вялікая Айчынная вайна, акупацыйны рэжым, калабарацыя, ваенныя і грамадзянскія страты.

Keywords: Second World War, Nazi occupation regime, collaboration, military and civil losts.

Ужо ў ходзе Другой сусветнай вайны краіны-ўдзельніцы распачалі навуковую дзейнасць па стварэнні германскага акупацыйнага вобраза. Амерыканскія, нямецкія погляды сталі першаасновай сістэмнага разгляду нацыянал-сацыялістычнай палітыкі па знішчэнні яўрэяў, праціўнікаў акупацыйнага рэжыму. Запланаванасць «вялікай еўрапейскай прасторы» пад пратэктаратам Германіі зыходзіла з тыпалогіі розных адносін палітычнага кіраўніцтва да акупаваных краін: федэратыўнага кіраван-

Козак Кузьма Іванавіч — дацэнт кафедры крыніцазнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, кандыдат гістарычных навук.

ня, кантралюемага з боку ведамстваў; самакіравання з наяўным урадам; каланіяльнага кіравання [20]. Менавіта да апошняга адносілі польскія і савецкія тэрыторыі. Па меркаванні Вацлава Длугаборскага, галоўны дыскурс зыходзіць з акупацыйнай палітыкі: для польскай і савецкай акупаванай тэрыторыі — пазбаўленне грамадзянскіх правоў; больш шырока цывільныя магчымасці для генерал-губернатарства прыбалтыйскіх рэспублік і Сербіі; германізіраванасць грамадства для асобных краін (Даніі, Нарвегіі, Нідэрландаў і інш.); заходнееўрапейскіх індустрыяльных грамадстваў (Францыі, Валоніі і інш.); аграрных магчымасцей (Харваты, Румыніі, Славакіі, Венгры і інш.) [19]. Яшчэ адзін польскі гісторык Чэслаў Мадайчык кладзе ў аснову прававую палітыку да акупаваных народаў. На яго думку, павінна існаваць шэсць акупацыйных сістэм, дзе галоўнымі выступаюць краіны, якія забяспечваюць германскую жыццёвую прастору (польскія і савецкія) і краіны Вялікага германскага рэйха (Нарвегія, Галандыя, Бельгія, Данія); асобна павінны быць краіны, падпарадкаваныя Германіі і Італіі; саюзнікі Германіі з часу прынятага імі рашэння [21].

Такім чынам, заўважана, што практычна на ўзроўні дзяржаў і навуковых школ пачалі стварацца шматлікія вобразы акупацыі [4]. Да прыкладу, можна аднесці спецыфічную распрацоўку германскай акупацыі прыбалтыйскіх рэспублік [5]. Што тычыцца савецкага падыходу ў былых рэспубліках СССР, то менавіта цэнтрызм поглядаў быў скіраваны на франтавую дзейнасць, дзе толькі фрагментамі выступалі ахвяры акупацыйнай палітыкі: ваеннапалонныя, яўрэі, цыганы, жыхары партызанскіх зон.

Па сукупнасці работ беларускім гісторыкам так і не ўдалося наблізіцца да разгляду акупацыйнага рэжыму як сістэмы ваенных, эканамічных, ідэалагічных мер, якія былі скіраваны на дасягненне нацыянал-сацыялістычнага парадку на занятых германскімі войскамі тэрыторыях. З аднаго боку, гэтаму спрыяла наяўнасць мноства дырэктыў і распараджэнняў, сярод якіх нямала супрацьлеглых і прыватнага характару, у тым ліку ад фюрара Адольфа Гітлера. З другога боку, сама сістэма акупацыйных органаў кіравання, якую немцы распаўсюдзілі на занятых імі тэрыторыях, уяўляла сабой складаны вобраз. Нават паняцце «сістэма» як вынік недахопу пазнавання ўяўляецца некалькі прэтэнцыёзным для тагачасных даволі хаатычных сітуацый. А з пункту погляду задач адміністрацыйнага кіравання іх нацыянал-сацыялістычная экспансія, па меркаванні ваенных спецыялістаў, была падрыхтавана ў высокай ступені падлетанцку. Так, ужо першыя спробы ўвядзення інстытута кіраўніцтва

цывільнай адміністрацыі ў Судзецкай вобласці, Багеміі і Маравіі, а затым у Польшчы паказалі, што менавіта гэтай арганізацыйнай структуры характэрны сур'ёзныя недахопы. Перш за ўсё яны сталі прыкметнымі ў выпадках, калі функцыі шэфаў адміністрацыі выконваліся палітычнымі ўплывовымі гаўляйтарамі ці міністрамі, дзе былі абмежаваны дзеянні ваенных органаў. Таму на Захадзе галоўнае камандаванне сухапутных войск з другой спробы стварыла новы тып улады акупацыйнага рэжыму — «чыста ваенную» адміністрацыю, персанал якой насіў форму сухапутных войск, атрымліваў адметныя званні чыноўнікаў ваеннай адміністрацыі і належаў да ліку ваенна-каманднай структуры [12].

Менавіта беларускі вопыт масавай партызанскай і падпольнай барацьбы пад кіраўніцтвам партыйных і савецкіх органаў быў пакладзены ў аснову канцэпцыі вайны і акупацыі Беларусі. НКУС як орган, які намагаўся быць першым арганізатарам разгортвання антыфашысцкага супраціўлення, валодаючы архівамі і сабранымі трафейнымі дакументамі, здолеў абазначыць шырокае кола пераможцаў і пераможаных [14]. У ім мясцовая калабарацыя вызначана звычайнымі акупантамі і ворагамі беларускага народа. Менавіта такі падыход падтрымаў у 1970-х гг. вядомы навуковы даследчык акупацыйнага рэжыму на тэрыторыі Беларусі Васіль Раманоўскі [11]. Яго напрацоўкі застаюцца парадыгмамі ўзаемаадносін нямецкіх акупантаў і партызан, беларускіх калабарантаў і мясцовага насельніцтва. Пытанні вайсковых і цывільных страт дакладна не разглядаліся, а абагульніліся без персаніфікацый. Пры гэтым такія асновы штодзённасці, як Халакост, знаходжанне ваеннапалонных у канцлагерах, прымусовая праца дэпартаванага насельніцтва ў краіны Трэцяга рэйха была распачата не так даўно, у 1990-х гг., з нагоды выплаты федэральным урадам Германіі кампенсацый пацярпелым. Разам з іншымі выніковымі падыходамі з боку дзяржавы і грамадскасці кола гісторыкаў і навукоўцаў можа па прозвішчах прыцаніцца толькі да 10—30 % з 2—3 млн ахвяр вайны. Стрымлівала і адсутнасць навуковага тэрміналагічнага апарату ці разыходжанне з існуючым у замежнай гісторыяграфіі Другой сусветнай вайны.

Асноўныя дыскусіі працягвалі весціся ў ЗША, Германіі, Вялікабрытаніі, Польшчы [16—19]. Адначасова не менш 10 тыс. адзінак былых месцаў знішчэння, пакут і прымусовай працы было мемарыялізавана. З іх ліку мемарыяльныя комплексы ў Аўшвіцы і Майданак (Польшча), Дахау і Заксенхаўзэне (Германія), Маўтхаўзэне (Аўстрыя), Хатыні (Беларусь), Бабіным Яры (Украіна). У навукова-даследчым плане нямецкія гісторыкі занялі галоўнае месца па пытаннях распрацоўкі акупацый-

нага рэжыму ў Беларусі. Працы Крысціяна Герлаха, Бернхарда К'яры сталі галоўнымі арыенцірамі для ўвядзення новых фармастаў дзейнасці акупацыйных органаў кіравання [20]. Асобныя часткі акупацыйнай палітыкі зазначаны ў працах Бабеты Квінкерт, Аляксандра Бракеля і інш. [16]. Праўда, без уліку савецкага, затым беларускага погляду на пытанні страт. Да прыкладу, страты ў Трасцянецкім лагеры смерці з 206,5 тыс. забітых былі зменшаны да 50—60 тыс., у шталагу 352 (Масюкоўшчына) з 80 тыс. — да 40 тыс. У доктарскай працы Пётры Рэнтрап па гісторыі Мінскага гета і Трасцянецкага лагера смерці зазначана лічба ў некалькі разоў меншая, чым у беларускай гістарыяграфіі [22]. З прычыны прыхільнасці большасці з сучасных замежных даследчыкаў да шырока выкарыстоўваемай недасканалай сістэмы падвоенага падліку ахвяр, нядобрасумленнасці супрацоўнікаў НКВС, якія вызначалі факты, месцы злачынстваў акупацыйных органаў, недаверу да савецкай дакументазнаўчай архіўнай базы практычна адхіляецца раней зробленае савецкімі і беларускімі гісторыкамі па гэтым кірунку. Пры гэтым для замежных даследчыкаў застаецца абагуленым падыход трактоўкі ахвяр як савецкіх, а не беларускіх. Таму падаецца, што пакуль застаюцца незаўважанымі для замежнага боку значныя і арыгінальныя распрацоўкі. Да іх трэба аднесці дакументальныя зборы аб больш чым 600 спаленых разам з жыхарамі вёсках, сабраныя і выдадзеныя ўспаміны аб дэпартацыях не менш за 6 тыс. беларускіх жыхароў у лагер смерці «Асвенцім» [2].

Між тым, зыходзячы з вызначэнняў нямецкіх гісторыкаў, два вобразы германска-савецкай вайны — ваеннай і светапогляднай — па-сапраўднаму выяўляюцца толькі ў тым выпадку, калі побач з ваенным разглядаюцца таксама палітычныя і ідэалагічныя аспекты яе падрыхтоўкі. Далей, у адрозненне ад польскай кампаніі, канцэпцыя вайны на знішчэнне стала з самага пачатку неад'емным кампанентам ваеннай стратэгіі. Таму ў задачу так званых айнзацгруп паліцыі бяспекі і СД уваходзіла ліквідацыя «ворагаў рэйха і дзяржавы» непасрэдна ў раёнах баявых дзеянняў сухапутных войск; армейскім часткам, а не судовым органам належала бязлітасна весці справы з партызанамі і ўсімі тымі, хто быў запоздраны ў сувязях з імі, а таксама носьбітамі «яўрэйска-бальшавіцкага светавызначэння» ў радах Чырвонай арміі, гэта значыць з камісарамі. Гітлеру ўдалося зліць у адзіную канцэпцыю акцый знішчэння сіламі СС і ваенную барацьбу. Акрамя гэтага, адметнасць усходняга паходу ад заходняга складалася перш за ўсё з таго, што армейскія часткі ў сваім звароце з цывільным насельніцтвам кіраваліся створаным афіцыйнай прапагандай вобразам ворага ў выглядзе «яўрэйскага бальшавізму».

Тым самым папярэдне была сцёрта розніца паміж неабходнымі з ваеннага пункту погляду мерамі па падтрыманні спакою, парадку і генацыду [13]. Дастаткова крытычна характарызуецца самы важны тэзіс у беларускай гістарыяграфіі аб масавым супраціўленні акупацыйнаму рэжыму праз арганізаваны на тэрыторыі Беларусі партызанскі рух: «*Вайна й акупацыя — насуперак сцвярдженням савецкіх аўтараў — беспасярэдне не выклікала калектыўнага супраціву, а толькі спрыяла раздробленню разнастайных грамадскіх асяродкаў*» [9]. І далей, выяўленне з агульнай шматлікай колькасці акупацыйных сіл толькі германскага патэнцыялу спрыяе тэзісу аб непамернай перавазе ў тактычных і апэратыўных дзеяннях германскіх ваенных фарміраванняў і акупацыйных цывільных органаў. Калабарачыя на месцах (беларуская, усходняя, саюзная), мясцовая паліцыя, адміністрацыя (беларуская, украінская, польская, літоўская) застаецца ўнутраным і спецыфічным фактарам вядзення акупацыйнай палітыкі. Выніковасць такой разбуральнай палітыкі, на думку аўтара, мае глыбокі прававы і сацыяльны фактар. Патрэба ў пашырэнні тэзіса аб акупацыйным рэжыме і яго формах для беларускага боку як ніколі актуальна.

Пры гэтым дастаткова дакладна вызначана сутнасць акупацыйнага рэжыму на выснове чатырох аб'ектаў: вермахт (ваенная), зондэркаманды (ідэалагічная), рэйхскамісарыяты (палітычная), ваенна-эканамічныя службы (эканамічная) [18]. У сукупнасці мілітарызацыя грамадства стала галоўным фактарам яго суіснавання. Меры па замацаванні і ўліку грамадзян у вызначаных акупацыйнымі органамі месцах адбываліся на ўзроўні непасрэдных кантактаў насельніцтва з акупацыйнымі органамі. Населеныя пункты сталі зонамі дыслакацыі ваенных камендатур, паліцэйскіх гарнізонаў, гарадскіх, раённых і павятовых упраў. Кантакты жыхароў прадзіраліся праз ахоўныя пункты, блокпасты, заставы, патрулі пры гвалтоўным абмежаванні паводзін, пацыфікацыях падчас выканання харчовай і вытворчай праграм. Асабліва роля ў коле своеасаблівых адносін была вызначана для жанчын і дзяцей, якія на працягу доўгай акупацыі заставаліся безабароннымі, масава зняволенымі, а іх выжыванне і пасляваенная адаптацыя не выклікалі асаблівай увагі для даследавання.

Такім чынам, улічваючы шырокія аспекты даследаванняў па гісторыі Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў, тым не менш бібліяграфічныя паказчыкі не вельмі высокія. Германскія гісторыкі абагулена паказваюць каля 600 разнастайных выданняў па акупацыйным рэжыме, а з больш чым 10 тыс. адзінак ваеннай тэматыкі па структуры і дзей-

насі акупацыйных органаў на тэрыторыі Беларусі можа быць суаднесена толькі каля 400. Аднак для шырокага аналізу можа быць запатрабавана шматтомная гісторыка-дакументальная Хроніка «Памяць». Надрукаваныя там спісы ахвяр нацысцкага рэжыму ўлічваюць каля 3 млн з боку насельніцтва Беларусі. У іх асяродку ахвярамі не названы былыя паліцэйскія ці здраднікі, агенты гестапа, марадзёры і іншыя, з вызначаных партыйнымі і дзяржаўнымі органамі антысавецкімі. Яны залічаны ў склад нямецка-фашысцкіх акупантаў, але нямецкія гісторыкі іх таксама не адносяць да боку германскіх ваенных фарміраванняў. Існуючую некарэктнасць бакоў у вызначэннях варожых сіл пацвярджаюць вынікі прац аб германскіх і калабарацыянісцкіх стратах на тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. З беларускага кантэксту выпадае яшчэ адна рыса штодзённасці — гвалтаванне і прымус жанчын. У савецкі час нават самі сведкі не мелі магчымасці расказаць аб сапраўдным. Адначасова нямецкія гісторыкі шмат увагі прысвячаюць, каб раскрыць характар злоўжывання савецкіх салдат у адносінах да нямецкіх жанчын.

У большасці прац па гісторыі акупацыйнага рэжыму можна заўважыць арыенцір на ўнутранае выкарыстанне. Вядомая тэматыка, вузкі характар падзей, мясцовая база архіўных крыніц спрыяе таму, што пасля гэтага яны не перакладаюцца на замежныя мовы. Тым не менш грамадскі сектар за апошнія 20 гадоў прадставіў каля 300 арыгінальных прац, у тым ліку серыю выданняў «Жывыя сведчанні Беларусі» з успамінамі і дакументальнымі матэрыяламі па гісторыі канцлагераў, гета, прымусовай працы; утрыманне нямецкіх ваеннапалонных у Беларусі, дзённікавыя запісы салдат вермахта [1—3; 7; 15]. Узмацняе даследчы кірунак больш шырокая распрацоўка партызанскага руху: расійскага, яўрэйскага, украінскага, польскага і інш. [8; 10]. Узгадняючы сумесна зробленае гісторыкамі розных школ, відавочна, што без беларускіх напрацовак замежная гістарыяграфія і яе абагуленныя вынікі не будуць поўнымі [6].

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Белорусские оstarбайтеры: историко-аналитическое исследование. Минск : НАРБ, 2001. 336 с.; *Літвін А. М., Грэбень Я. А., Новікаў С. Я.* Вяртанне ў рабства: прымусовая праца насельніцтва Беларусі. 1941—1945 гг. / агул. рэд. А. М. Літвіна; пер. В. А. Лойкі, С. П. Паўлавіцкага. Мінск, 2010. 584 с.

2. *Борисова А. В., Козак К. И., Стучинская Г. Л.* Лагерь смерти «Освенцим»: живые свидетельства Беларуси. Минск : И. П. Логвинов, 2009. 380 с.; *Борисова А. В., Козак К. И., Стучинская Г. Л.* Лагерь смерти «Освенцим»: живые свидетельства Беларуси. 2-е изд., испр. и доп. Минск : И. П. Логвинов, 2010. 444 с.; Лагерь смерти «Освенцим»: живые свидетель-

ства Беларусі / сост. А. В. Борисова, К. И. Козак, Г. Л. Стучинская. Минск : Літаратура і мастацтва, 2012. 400 с.

3. Война и украденные годы: живые свидетельства остарбайтеров Беларуси / сост. Е. И. Люлькина. Минск : И. П. Логвинов, 2009. 264 с.; Война и украденные годы: живые свидетельства остарбайтеров Беларуси / сост. Е. И. Люлькина; под ред. К. И. Козака. 2-е изд., испр. и доп. Минск, 2010. 214 с.; Детство войны 1941—1945 гг.: живые свидетельства Беларуси / сост.: Л. А. Александренко, К. И. Козак, Т. А. Кузьмичева. Минск : И. П. Логвинов, 2012. 216 с.; Малолетние заложники войны 1941—1945 гг.: живые свидетельства Беларуси / сост.: Л. И. Щеникова, Г. И. Змушко; под ред. К. И. Козака. Минск : И. П. Логвинов, 2012. 264 с.

4. Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. М., 1996; Bystrický V. Slovensko v rokích druhej svetovej vojny. Bratislava, 1991; Hitlerine okupacija Lietuvoje. Vilnius, 1961; *Luczak, Cz.* Polska i polacy u drugiej wojnie swiatowej / Cz. Luczak. Poznań, 1993. Tom V.; L'emploi de la main d'oeuvre Belge sous l'occupation 1940. Bruxelles, 1970; Mammerella G. L'Italia dopo il fascismo. 1943—1968. Bologna, 1972.

5. *Кантор Ю. З.* Прибалтика: война без правил (1939—1945). СПб., 2011. 336 с.; Прибалтика. Под знаком свастики (1941—1945): сб. док.; сост.: В. К. Былинин, М. Ю. Крысин, Г. Э. Кучков, В. П. Ямпольский, 2009. 462 с.; *Reichelt K.* Lettland unter deutscher Besatzung 1941—1944. 2011. 428 s.; *Felder B.* Lettland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940—1946. Paderborn, 2009.

6. *Козак К. И.* Германский оккупационный режим на территории Беларуси. 1941—1944: историография и источники. Минск, 2006. 268 с.; *Козак К. И.* Германские и коллаборационистские потери на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны (1941—1944): анализ и итоги. Минск, 2012. 374 с.

7. «22 июня 1941 г. Брест. В 3.15 батарея начинает стрелять...». Военный дневник Эберхарда фон Ханкследе — солдата 29-го артиллерийского полка 29-й пехотной дивизии = «22. Juni 1941. Brest. 3.15 Uhr beginnen die Batterien...». Kriegstagebuch Eberhard von Hanxleden 29. Infanterie-Division mot. Artillerie-Regiment 29 mot. / сост. Рюдигер и Беата фон Ханкследены; пер. с нем. под рук. В. Ф. Балакирева; под общ. ред. К. И. Козака. Минск, 2011. 332 с. Вып. 1. (Дневники войны).

8. Еврейское сопротивление нацизму на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны 1941—1944 гг. / сост. К. И. Козак. Минск, 2011. 192 с.

9. *Кяры Б.* Штодзённасць за лініяй фронту: акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941—1944 г.). Мінск, 2005. С. 323.

10. Партизанское движение в Беларуси и его роль в разгроме фашистских захватчиков в 1941—1944 годах : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 25—26 июня 2009 г.) / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории, М-во обороны Респ. Беларусь; редкол. : М. В. Мясникович (пред.) [и др.]. Минск, 2009. 494 с.

11. *Раманоўскі В. Ф.* Саўдзельнікі ў злачынствах. Мінск, 1964. 288 с.

12. *Умбрайт Г.* Германская оккупационная администрация: концепция и типизация // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований; под ред. В. Михалки. М., 1997. С. 563—564.

13. *Фёрстер Ю.* Историческое место операции «Барбаросса» // Вторая мировая война. Дискуссии. С. 496—498; *Gerlach Ch.* Krieg, Ernährung, Völkermord: Forschungen zur

deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg. Hamburg, 1998; *Handrack S. D.* Das Reichskommissariat Ostland. Hannoversch-Münden, 1981.

14. *Цанава Л.* Всенародная партизанская война в Белоруссии против фашистских захватчиков. Ч. I. Минск, 1949; Ч. II. Минск, 1951.

15. *Шарков А. В.* Военнопленные и интернированные на территории Беларуси: Роль органов внутренних дел и их содержания и трудовом использовании (1944—1951 гг.). Минск, 1997; *Шарков А. В.* Архипелаг ГУПВИ: Военнопленные и интернированные на территории Беларуси: 1944—1951 гг. Минск, 2003.

16. *Brakel A.* Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicz 1939 bis 1944. Das westliche Weißrussland unter sowjetischer und deutscher Besatzung. Paderborn, 2009; *Curilla W.* Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941—1944. Paderborn, 2006; *Musial B.* Sowjetische Partisanen 1941—1944. Mythos und Wirklichkeit. Paderborn, 2009; *Quinkert B.* Propaganda und Terror in Weißrußland 1941—1944: Die deutsche «geistige» Kriegsführung gegen Zivilbevölkerung und Partisanen. Paderborn, 2008. 420 s.

17. *Dallin A.* German Rule in Russia, 1941—1945. London, 1957; *Даллин А.* Германское правление в России: 1941—1945 гг. Анализ оккупационной политики. М., 1957; *Туронак Ю.* Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск, 1993.

18. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 4. Der Angriff auf die Sowjetunion. Stuttgart, 1987. S. 130.

19. *Dlugoborski W.* Einleitung: Faschismus, Besatzung und Wandel, Fragestellung und Typologie // *Dlugoborski W.* (Hg.) Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder. Göttingen, 1981. S. 11—61.

20. *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. Hamburg, 1999; *Chiari B.* Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941—1944. Düsseldorf, 1998; *Curilla W.* Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941—1944. Paderborn, 2006; *К'яры Б.* Штодзённасць за лініяй фронту. Акупацыя, калабарыя і супраціў у Беларусі (1941—1944 г.) / пер. з ням. Л. Баршчэўскага; навук. рэд. Г. Сагановіч. Мінск, 2005. 390 с.

21. *Madajczyk Cz.* Die Besetzungssysteme der Achsenmächte. Versuch einer komparativen Analyse // *Studia Historiae Oeconomicae.* Bd. 14. Poznan, 1980. S. 106; *Madajczyk C.* Faszyzm i okupacje 1938—1945. Wykonywanie okupacji przez panstwa Osi w Europie. 2 Bde. Poznań, 1983, 1984.

22. *Rentrop P.* Tatorte der «Endlösung». Das Ghetto Minsk und die Vernichtungsstätte von Maly Trostinez. Berlin, 2011. 256 s.

23. *Röhr W.* System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg // *Bohn R.* (Hg.) Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern 1940—1945. Stuttgart, 1997. S. 14.